

Nešporová, Tamara

**Príspevok k problematike včasnostredovekého a stredovekého osídlenia historického
Trenčianskeho chotára a najbližšieho okolia**

Archaeologia historica. 2000, vol. 25, iss. [1], pp. 197-[204]

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140375>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

C.

VÝZKUM
VESNICKÝCH SÍDEL

Príspevok k problematike včasnostredovekého a stredovekého osídlenia historického Trenčianskeho chotára a najbližšieho okolia

TAMARA NEŠPOROVÁ

Trenčín patrí k tým mestám na Slovensku, ktoré sa spomínajú v análoch a kronikách s údajmi z 11. stor., popri Nitre a Bratislave. Najstaršia správa je vo viedenskej maľovanej kronike k roku 1067, druhá správa je v Kozmasovej kronike k roku 1091. Nepriama správa o provincii Vag je v zakladajúcej listine pražského biskupstva z roku 1086. Za centrum provincie sa pokladá Trenčín. Zoborská listina z roku 1111 už je autentickým dokladom o jestvovaní Trenčína. Uhorský kronikár Anonymus vo svojich Gesta Hungarorum zo zač. 13. stor. spomína hrad Trenčín, ako najsevernejší bod uhorskej obrannej línie proti Morave, ktorá podľa neho jestvovala od 10. stor. Tieto správy sa týkajú prevažne Trenčianskeho hradu, ktorý bol dominantným jednak k svojej strategickej polohe, ale najmä politickým a cirkevno-správnym postavením už v období 9.–10. stor. (Marsina 1993, s. 48–50).

Napriek výsadnému postaveniu hradu sú oprávnené predpoklady, že pod ním sa rozvíjala podhradská osada, so zárodkami budúceho mesta. Postupný rozvoj osady spôsobili viaceré faktory, z ktorých dôležitým bola poloha na významnej ceste z Moravy na Slovensko. Spočiatku boli obyvatelia podhradia úzko spätí s hradom a jeho funkciami správnou, vojenskou, cirkevnou, reprezentačnou. Dôležitým znakom zárodkov budúcich miest bolo trhové miesto – forum mercatum. Pre Trenčín existenciu trhu dokladá listina, súpis majetkov nitrianskeho biskupstva z roku 1271, ktorý je odobrením stavu spred približne sto rokmi. Označenie Trenčína názvom Trencinopolis z roku 1108 treba chápať v zmysle predlokačného útvaru, nie v neskoršom stredovekom označení opevnenej lokality.

To, čo sa v 11.–12. stor. nazývalo Trenčínom bola časť územia osídlená poľnohospodárskym obyvateľstvom. Sídlisková aglomerácia vytvárala osady, z ktorých niektoré sa rozvinuli, iné zanikli. Trenčianske Biskupice pod názvom „predium ante castrum de Trincin“ sa spomínajú v roku 1208. Kostol pôvodne románsky je zasvätený patrónom východného kultu sv. Kozmovi a Damianovi. Vo svojej primárnej podobe je datovaný do prvej poloviny 13. stor.

Prvá písomná zmienka o obci Belá je tiež z roku 1208, susedná obec Bobrovník má písomný doklad až z roku 1358. Podľa názvu však je pravdepodobné, že bola služobníckou osadou s obyvateľstvom poskytujúcim kožuštinovú zver – bobrov, resp. osadení strážcami vôd s výskytom tejto zveri. Nozdrkovce s názvom Nozdrogouz v Zoborskej listine z roku 1113, Hámry ležiace pri Turnianskom potoku, ktorých vznik a pomenovanie súviseli so spracovaním železnej rudy. Predpokladá sa, že sa tu realizovala výroba zbraní už v období Matúša Čáka – pred rokom 1321.

Poddanská obec Platea Nova t.j. Nová Ulica bola založená až v neskorom stredoveku na predmestí Trenčína, mala vlastného richtára a administratívu. Poddanskou obcou Trenčianskeho hradného panstva boli obce Kubrá a Kubrica. Najstaršia správa o Kubrej je z roku 1265 v listine Bela IV., podľa ktorej daroval zem Kubru – terram Kobra vocatum zemanovi Tomášovi.

Opatová nad Váhom pôvodne patrila k trenčianskemu hradnému panstvu, do doby donácie Bela IV., kedy sa stala majetkom benediktínskeho opátstva na Skalke pri Trenčíne, v roku 1238. Majetkom trenčianskeho hradného panstva bola Ľuborča – villa Liburcha podľa písomnej správy z roku 1242 (tiež „castrum Liborczae“ a „fossatum, vulgo priedcopa“).

Zamarovce na pravom brehu Váhu sa prvýkrát spomínajú v roku 1208 pod názvom

villa Samar. Názov sa dáva do súvisu s povozníkmi oslích záprahov. Listina z roku 1241 rieši sťažnosti nemeckých hostí kontra služobníci hradu. K trenčianskemu hradnému panstvu patrili obce Orechové, Zlatovce spomínané v roku 1244 pod menom terra Zlatovich castriensis. Ryžovanie zlata, podľa ktorého sa názov odvodzuje v súčasnom období geológovia spochybňujú.

Obec Hanzlíková je z písomných prameňov známa až od roku 1366, Rybáre od roku 1208 – villa Ribnic, bola poddanskou dedinou s hlavnou povinnosťou dodávky predpísaného množstva rýb. Záblatie pod názvom villa Zablat je známe od zmienky z roku 1366. Istebník sa pod názvom Stipnic spomína v roku 1208, kedy bola daná do držby nitrianskeho biskupstva. Zabinec bola poddanská obec slobodného kráľovského mesta Trenčína. Jej vznik je neskorého dáta, resp. v písomných prameňoch sa neskoro objavuje v súvislosti s povinnosťou strážiť mestské brány počas jarnokov, obyvatelia boli povinní okrem peňažných dávok pracovať ako povozníci na Váhu, úprave mostov a pod. (Šišmiš, 1993, s. 233–250).

Pre tieto obce máme archeologicky doložené osídlenie už pre 9.–10. stor., čo potvrdili výsledky výskumov na trase diaľnice realizované za posledné roky (Pramene k dejinám osídlenia Slovenska, 1989, s. 379).

Napriek tomu, že kontinuálne osídlenie zo slovanského obdobia nechápeme šablónovo, sú mnohé indície domnievať sa, že tok Váhu bol dôležitým faktorom z hľadiska výberu pre založenie osady aj v povel'komoravskom období. Poskytoval ako dôležitá riečna tepna diaľkové spoje so vzdialenejšími oblasťami, nezanedbateľný bol aj doplnkový zdroj obživy, ktorý Váh poskytoval. Pre pestovanie poľnohospodárskych plodín boli v oblasti trenčianskej aglomerácie vhodné podmienky, ako hlavné pôdne jednotky sa vyskytujú tieto genetické pôdne typy – rendzina, pararendziny, hnedozeme, nívne a hnedé pôdy. Členitosť terénu, horstvom chránené slnečné polohy, priemerná ročná teplota 8,8 °C a 618 mm ročných zrážok vytvárali priaznivé klima pre pestovanie širokého sortimentu poľnohospodárskych plodín. Hraničná čiara panónskej a karpatskej vegetácie, ktorá prechádzala južnými časťami trenčianskeho regiónu dovolila pestovanie teplomilných rastlín, akými boli vinič, vlašský orech, marhule a pod.

Najstaršie obce, ktorých názvy sa nám dochovali v Zoborskej listine z roku 1113, z opisu hraníc majetku Nitrianskeho biskupstva z roku 1208 a v opise hraníc chotára Kubrej z roku 1265 sú Nozdrkovce, Biskupice, Belá, Opatovce, Kubrá. Zachované názvy obcí, ktoré nemožno v súčasnosti lokalizovať sú Radčice, Latkovce, Bazeta, Rybník, Dobrany (Marsina, Codex diplomaticus, 1971, s. 58). Naopak archeologickou prieskumnou a výskumnou činnosťou boli zistené lokality, ktoré nie je možné identifikovať podľa prameňov písomných.

Záchranný výskum sa uskutočnil v južnej okrajovej časti Trenčína, v polohe Suchý dub. Túto časť tvoria sprašové pahorky, od severu chránené návrším Breziny. Pri výstavbe sídliska Trenčín-Juh, okrsk IV. boli po skrývke zistené objekty. Koncentrácia objektov v dolnej časti svahu je pochopiteľná vzhľadom k vodnému toku, ktorý napriek súčasnej regulácii vždy vytváral dôležitý sídliskový fenomén. Vo výplni objektov bola početná mazanica a črepy, z ktorých bol zrekonštruovaný hrniec súdkovitého tvaru zdobený radom šikmých vrypov. Ďalšie keramické fragmenty a zlomky mali výzdobu pozostávajúcu z rýh, vlnovky a šikmých vrypov. Keramika vyrobená obtáčaním na pomaly rotujúcom hrnčiarском kruhu je datovaná do 12.–13. stor. Na odhumusovanej ploche sa nachádzali kusy železnej trosky (Nešporová 1987, s. 99).

S uvedenou lokalitou úzko súvisí osídlenie v južnej okrajovej zóne Trenčína, na sprašovej terase situovanej pozdĺž hlavnej komunikácie smerom k Inoveckému pohoriu. Nálezy keramických fragmentov a zlomkov datujú sídlisko do obdobia 12.–13. stor. Na túto polohu bezprostredne nadväzuje lokalita Pod sekerou so sídliskovými nálezmi – hrniec, črepy, datované do tohto obdobia (Pramene k dejinám osídlenia Slovenska, 1989, s. 415).

Je zrejmé, že južná časť Trenčína vytvárala hospodárske zázemie pre hradné domínum a podhradskú osadu, zárodok budúceho mesta so všetkými postupne nadobudnutými

stredovekými výsadami. Obyvateľstvo sídlisk sa okrem poľnohospodárstva zaoberalo remeselníckou výrobnou činnosťou (ešte nie v zmysle stredovekých organizovaných remesiel), bolo zistené spracovanie kosti a železiarstvo. Nálezy ostroh a militárií sú dokladom prítomnosti ozbrojenej zložky obyvateľstva, alebo spoločensky vyššie postavených osôb, čo súviselo s procesom feudalizácie spoločnosti.

Zánik majetkov – dedín sa vo všeobecnosti pripisuje živelným pohromám, ako je to časté v prípade osídlenia vážskeho ostrova, ktorý bol neustále ohrozovaný vodami Váhu. Ďalej závislosti na úrodnosti obrábanej pôdy, presídlením osadníkov do významnejších stredísk, zbehnutím poddaných z pôdy. V prípade uvedených sídlisk je predpoklad, že ich zánik súvisel do značnej miery s nájazdom Tatárov v roku 1241. Tatári napadli Trenčín od juhu a obliehali hrad, ktorý mal v tomto období dokonalé kamenné opevnenie akropoly. Južná časť hradného areálu v napojení na pahorkatinnú Brezinu bola najcitlivejšou oblasťou z hľadiska bezpečnosti. Drevozemné opevnenie južnej časti hradného teritória datované do 9.–10. stor. zohrávalo svoju obrannú funkciu aj v podmienkach novovzniknutého uhorského štátu. Dokladom existencie obranného valového opevnenia sú nálezy hrotov šípov z obdobia 12.–13. stor. získané priamo z telesa valu.

Zoskupenie domov roľníckeho charakteru bolo zistené archeologickým záchranným výskumom na trase diaľnice, na úseku Zamarovce, časť Horné Orechové. Počas bágrovania bola odkrytá kultúrna vrstva, ktorá obsahovala črepový materiál a kosti, mazanicu a nepočetnú železnú trosku. Prevažovala keramika z hrubostenných nezdobených nádob s lievikovite tvarovaným hrdlom so zhrubnutým, zrezaným okrajom. Rytá výzdoba pozostáva z jednoduchých obvodových závitníc, hrebeňovania povrchu, viacnásobnej vlnovky a horizontálnych pásov vrypov. Materiál je prevažne hrubozrnný s prímiesou kremeňa ako ostridla. Sídliskovú vrstvu na základe črepového materiálu datujeme do 11.–12. stor. Starším nálezom zo Zamaroviec je jazdecká ostroha s hrotitým bodcom z neznámej polohy (Nešporová 1992, s. 101).

Zamarovce ležia na pravom brehu Váhu, sú súčasťou Považského podolia. Územne susedia s masívom Skalky, na ktorom sa už v roku spomína pri ohraničení majetkov nitrianskeho biskupa kostol svätého Benedikta. V roku 1224 zriadil biskup Jakub na Skalke opátstvo, v miestach, kde žil eremita Benedikt (Marsina 1997, s. 94). Kláštorový komplex na Skalke leží v katastri Opatovej nad Váhom, ktorej prevažná časť katastrálneho územia sa nachádza na ľavom brehu Váhu.

Opatová nad Váhom, po stranách Opatovského potoka, na styku Považského podolia a Strážovských vrchov (v roku 1985 bola obec zlúčená s Trenčínom). Poloha Stráž (Stráže) je výbežkom ľavého horského chrbáta Strážovských vrchov nad Opatovskou dolinou. Poloha Hôrky je protiľahlým výbežkom pri ústí do Opatovskej doliny. Po pravej a ľavej strane Opatovskej doliny bol chránený vstup do doliny, ktorou prechádzala významná vojensko-obchodná považská cesta. Zachoval sa chotárny názov Pod Stráže, na mape chotára Opatovej z roku 1879 (uložená v ŠOBA Bytča).

Archeologické nálezy z výšinej polohy Stráž sú dokladom osídlenia v období 11.–13. stor. Je to plochá kónická ocieľka s okom (d. 6,9 cm), skoba zahroteného tvaru (d. 7,2 cm), črepy a fragmenty kovaní. Archeologické nálezy z polohy Hôrky sú zatiaľ skromné, jedná sa o ocieľku lýrovitého tvaru s koncami zvinutými do očiek s vykľutou strednou časťou (d. 8 cm). Tento typ ocieľok je v nálezoch datovaný už od 9. stor., vyskytuje sa aj v stredovekých nálezoch. Predpokladáme, že včasnostredoveké strážne body, akými boli nepochybne Stráž a Hôrky pri vstupe do Opatovskej doliny zohrávali svoju úlohu aj v počiatkoch uhorského štátu.

Do chotára Opatovej sú lokalizované zaniknuté stredoveké dediny Hrachová a Suché potoky, dnes v silno zalesnenej časti Strážovských vrchov (Fekete Nagy 1941, s. 356). Základové a nadzákladové murivo kostola, ktorý sa nachádza na skalnatej vyvýšenine v južnej časti Opatovskej doliny patrí do skupiny jednolod'ových kostolov s pravouhlou apsidou, jeho rozmery sú: dĺžka lode 10,4 m, apsidy 6 m, šírka 9,4 m.

Z cesty po hrebeni, ktorá viedla po vrcholových plošinách smerom od hradu až na moravské pomedzie je nález kresadla v tvare loveckého psa. Na železnej podložke je bronzové držadlo v podobe bežiacieho psa. Široký obojok na krku má dva rady vpichov, na koncoch je plastika pripevnená dvoma nitmi (dĺžka 7,2 cm). Kresadlá s postavou loveckého psa sú datované do 12.–13. stor. a boli zrejme obľúbené v prostredí vyššej šľachty. Naposledy z výskumu hradu na Sitne pri Banskej Štiavnici (Labuda 1999, s. 223, obr. 7:1). Hrad Súča bol zničený zámernou demoláciou v roku 1550, zostali z neho len nepatrné zvyšky murív objektov (Fojtík 1966, s. 13–14).

V rámci pohraničnej sústavy počiatkov uhorského štátu dôležitým strážnym teritóriom bola Ostrá hora, masív patriaci do horskej sústavy Bielych Karpát. Vlársky priesmyk bol komunikačnou spojnicou medzi slovenským a moravským územím. Na Ostrej hore bolo vybudované feudálne sídlo azda typu hrádka s murovanými objektami, podľa údajov pamätníkov v obci, ktorí pred zničením lokality videli kamenné múry. Hrádok zanikol niekedy v priebehu 15. storočia a viacej nebol obnovený. Zánikový horizont obsahuje úžitkovú keramiku, črepy z misovitých kachlíc a komorových kachlíc s reliéfnou výzdobou. Vísiače zámky a stavebné kovania podporujú predpoklad, že feudálne sídlo zaniklo násilne, bez možnosti odnieť funkčné zariadenie (Nešporová 1992, s. 86).

V polohe Malý Čakanov (Čaganov) – miestna časť Horného Srnia vo svahovitom teréne na pravom brehu Vlára bol nájdený železný meč s hlavicou hruškovitého tvaru spolu s bojovou sekerou, výzbroj feudálnej jazdy z obdobia 13.–14. stor. Tieto nálezy je možné dať do súvisu s bojovými akciami pri Vlárskom priesmyku. Na Ostrej hore máme nálezy z 9.–10. stor., je preto pravdepodobné, že významné strategické miesto chránilo Vlársky priesmyk počas celého včasného až vrcholného stredoveku.

Dlhodobé boje o moravsko-uhorskú hranicu vyžadovali náročné obranné pozície (Zemek 1972, s. 28, 29). Oporné body s poslaním chrániť vojensky a mocensky dôležité hraničné oblasti a v nich obchodné cesty a vojenské pozície mali svoje hospodárske zázemie, z ktorého vznikli stredoveké dediny, alebo zanikli po zániku pôvodného centra mikroregiónu.

Existenciu zemskej hranice so strážnymi bodmi, colnicami, brodmi a horskými priesmykmi dokumentujú aj staré chotárne názvy, z nich niektoré sú živé, vo väčšine prípadov ich zachytíme len na mapách do konca minulého storočia. Príkladom je práve Dolná Súča, tu sa zachoval chotárny názov Kamenne wrata, v zemepise z roku 1860 sa spomína toto miesto pod názvom Prjelaz (priesek). Kamenné vráta, kde sú pri ceste dva kopce rozdeľujúce chotáre, brány a prieseky boli starostlivo strážené z vojenských, ale aj obchodných dôvodov (vyberanie cla) (Zemek 1972, s. 29).

Karpatské horské priesmyky vždy zohrávali dôležitú úlohu, preto aj od počiatkov uhorského štátu boli chránené sústavou opevnení rôzneho typu a funkcií. V tomto príspevku sme poukázali len na niektoré aspekty v súvislosti so zaniknutými dedinami, cirkevnými objektami a strážnymi bodmi, ktoré máme doložené archeologickými nálezmi. Proces pripojenia slovenského územia sa ukončil až v 2. pol. 11. stor. obsadením Trenčianskej kastelánie a jej začlenením do Uhorska (Ratkoš 1965).

Hrady a hrádky starého Uhorska spolu s vojenskými pevnosťami boli v trenčianskom regióne opticky prepojené, napr. hrad Trenčín s hradom Vršatec, hrad Súča s hrádkom v Hornom Srní, ten mal dobrý prehľad nad celým údolím Vlárskeho priesmyku až po hrad Brumov na moravskej strane.

Prínosom archeologického prieskumu a záchranných výskumov v trenčianskom regióne je objavenie nových osád, z ktorých niektoré zanikli azda bezprostredne po nájazdoch Tatárov v roku 1241. Ďalej lokalizácia niektorých strážnych bodov v oblasti severozápadne od Trenčína po moravské hranice. Z písomných prameňov nie vždy je zrejmalá kontinuita osídlenia zo slovanského obdobia, ktorá je v niektorých prípadoch doložená archeologickými nálezmi. Výšinné polohy horstva Bielych Karpát a Strážovských vrchov poskytovali možnosti prirodzenej obrany. Rieka Váh so svojimi prítokmi hrala dôležitú úlohu ako rieč-

na dopravná tepna aj vo výžive obyvateľstva. (O podiele rybárstva podávajú svedectvo o. i. hrobové nálezy rybárskych vidlíc na cintoríne v Skalke nad Váhom, ktoré sú datované do 12.–13. stor.) Úzke napojenie dedín na hrad Trenčín dokladajú aj služobné názvy napr. Bobrovník, Rybáre. Služobnícka organizácia dosahuje najväčší rozvoj v 11. a zač. 12. stor. (Kučera 1977, s. 157). Početné predsunuté opevnené lokality (nie v zmysle predsunutého opevnenia) prevažne s termínom *castrum* ako aj chotárne názvy prispievajú spolu s archeologicky doloženými strážnymi polohami k mozaikovitému obrazu osídlenia Trenčína a blízkeho okolia.

Literatúra

- FEKETE-NAGY, A., 1941: *Trencsén vármegye*. Budapest, s. 176.
- FOJTÍK, J., 1966: Príspevok k najstarším dejinám Dolnej a Hornej Súče. In: *Vlastivedný obzor. Trenčín*, s. 13–24.
- KUČERA, M., 1977: Genéza miest na Slovensku. In: *AH 3. Nitra, Brno*, s. 147–164.
- LABUDA, J., 1999: Pozoruhodné nálezy z hradu na Sitne pri Banskej Štiavnici. In: *AH 24. Brno*, s. 217–230.
- MARSINA, R., 1971: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.*, Bratislava.
- MARSINA, R., 1987: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.*, Bratislava.
- MARSINA, R., 1994: Rody Trenčianskej župy (stolice). In: *Najstaršie rody na Slovensku. Zborník príspevkov zo sympózia o najstarších rodoch na Slovensku v Častej-Papierničke*, s. 88–95.
- NEŠPOROVÁ, T., 1988: Záchranný výskum na lokalite Trenčín-Juh. *Archeol. výs. a nál. na Slov. v roku 1987. Nitra*, s. 99.
- NEŠPOROVÁ, T., 1992: Regionálny prieskum na strednom Považí. *Archeol. výs. a nál. na Slov. v roku 1991. Nitra*, s. 86–87.
- NEŠPOROVÁ, T., 1993: Prieskum na trase diaľnice v okrese Trenčín. *Archeol. výs. a nál. na Slov. v roku 1992. Nitra*, s. 101.
- MĚCHUROVÁ, Z., 1984: Součásti uzděni koně ve velkomoravském období. In: *AI 9, Brno*, s. 263–292.
- RATKOŠ, P., 1965: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: *O počiatkoch slovenských dejín*. Bratislava, s. 141–178.
- RUTTKAY, A., 1975: *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I)*. In: *Slovenská archeológia 23*, s. 119–216.
- ŠIŠMIŠ, M., 1993: Z dejín bývalých dedín na území Trenčína. In: *Trenčín, vlastivedná monografia*, s. 233–237.
- ZEMEK, M., 1972: *Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století*. Brno.
- Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. 1. zväzok, 2. časť. Nitra 1989.

Použitá skratky:

ŠOBA: Štátny oblastný archív

Zusammenfassung

Beitrag zur Problematik der Besiedlung der Stadt Trenčín und ihrer Umgebung

Trenčín gehört zu den Städten in der Slowakei, die in den Annalen und Chroniken des 11. Jhs. erwähnt werden. Älteste Nachricht von Trenčín ist in der Wiener Chronik – Chroniken Pictum im Jahr 1067 oder in der Kosmas-Chronik im Jahr 1091. Die Zoborurkunde aus dem Jahr 1111 ist schon ein authentischer Beleg von der Existenz der Siedlung Trenčín (Marsina 1993, 48–50).

Im 11.–12. Jh. stellte Trenčín eine Siedlungsgglomeration dar, die aus mehreren Dörfern bestanden hat. Einige von diesen Dörfern verwüsteten. Die ältesten Namen findet man in der Zoborurkunde aus dem Jahr 1113: Nozdrkovce, in der Urkunde steht Nozdrkouz, Radčice, Latkovce, Bazeta, Dobrany. Die Namen dieser Dörfer kann man bisher mit keinem Dorf identifizieren. An der anderen Seite wurden durch archäologische Grabungen einige Siedlungen festgestellt, deren Namen unbekannt sind. Sie befinden sich an der Südseite der heutigen Stadt. Funde von gebranntem Lehm, Scherben und Knochen von der zerstörten Objekten ermöglichten drei Siedlungen zu lokalisieren.

Die Verwüstung der Dörfer wurde durch verschiedene Katastrophen, schlechten Boden, Landflucht erklärt. Die Verwüstung der Dörfer in der Umgebung von Trenčín wurde sehr wahrscheinlich durch den Streifzug der Tataren im Jahr 1241 verursacht.

Mehrere Objekte einer Siedlung wurden vor dem Aufbau der Autobahn bei Zamarovce, Ortsteil von Horné Orechové, freigelegt. Die Funde von dieser Lokalität datiert man in das 11.–12. Jh. Das Dorf

Zamarovce befindet sich am rechten Ufer des Flusses Váh, in der Nachbarschaft eines Massivs Skalky (Steine). Auf diesem Massiv erwähnt man schon im Jahr 1208 eine St. Benedikt-Kirche. Im Jahr 1224 gründete Bischof Jakob auf dem Massiv Skalka ein Kloster, das heute auf dem Kataster der Gemeinde Opatová nad Váhom sich befindet. Diese Gemeinde liegt in einer Ebene und die besiedelten Anhöhen nennt man Stráž (Wache) und Hôrky (Berg). Heute sind beide Lokalitäten bewaldet. Die Keramikfunde zeigen, daß die Lokalität Hôrky im 9. Jh. und die Lokalität „Stráž“ im 11.–13. Jh. besiedelt wurden. Man kann voraussetzen, daß der Name Stráž (Wache) im Zusammenhang einen wichtigen Militär- und Handelsweg zu schützen, entstanden ist. Wichtige Grenzbefestigung war die Burg Súča auf dem Berg Krasín. Älteste Nachricht vom Gebiet Súča ist in der Urkunde Bischofs Thomas aus dem Jahr 1208 (Marsina 1971, 115–117). Neue Funde aus der Lokalität „Za Krasínom“ stellen die Baubeschläge und ein Feuerstahl in der Form eines Jagdhunds dar. Diese Funde datiert man in das 12.–13. Jh.

Ein weiterer Wachpunkt im Rahmen der Grenzbefestigung des mittelalterlichen ungarischen Staates war Ostrá hora (scharfer Berg) im Kataster der Gemeinde Horné Srnie. Diese Fundstelle zeigte mehrphasige Besiedlung. Die Endphase datiert man in das 15. Jh. aufgrund der Keramikfunde, Kacheln und Baubeschläge. Diese Lokalität wurde durch einen Bruchstein vernichtet.

Einige Wachpunkte oder Burgen, die in den schriftlichen Quellen als „castrum Pepard“, „castrum Harnald“ und „castrum Vagronis“ erwähnt werden, kann man heute nicht mehr identifizieren.

Abbildungen:

1. Dolná Súča. Lokalität Krasín, wo eine Burg stand.
2. Dolná Súča. Lokalität Krasín. Freigelegte Mauer der Burg.
3. Horné Srnie. Lokalität Ostrá Hora.

Vesnice, hrad a město v severních Čechách

FRANTIŠEK GABRIEL

Chceme-li hovořit o vztazích mezi vesnicemi, hrady a městy v severních Čechách, musíme nejprve vymezení tyto pojmy a dobu, které se chceme věnovat. Poměrně snadný úkol představuje definování prostoru severních Čech. Vymezujeme jej jako oblast labského pravobřeží na území bývalého Severočeského kraje až k Ještědskému hřebení. Vývoj osídlení tohoto území se od zbývající části kraje na levobřeží Labe, v povodí řek Bíliny a Ohře, výrazně liší. Rozdíl spočívá již v počátcích nejstaršího osídlení, které probíhalo nejprve na levobřeží, zatímco, s výjimkou Litoměřicka a Pojizeří, pronikalo na pravobřeží jen ojedinelé a spíše krátkodobě. Stejný charakter mělo i osídlování Slovany, kteří se nejprve usadili v oblastech, obhospodařovaných již v pravěku, a teprve později, v průběhu 13. století, postupovali do oblastí severních Čech.

Vedle prostorového vymezení definujeme rovněž období, kterým se bude náš příspěvek zabývat. Nejedná se výhradně o středověk, ale o dobu 13.–15. století, tedy takový časový úsek, který dotvořil sídelní strukturu nejen v hustotě sídel a sídlišť, ale i v jejich funkčním uspořádání.

Právě definování funkce sídel a sídlišť pak představuje poslední úkol vymezení základní užití pojmy. Vymezení-li pouze tři sídelní typy, tedy vesnice, hrady a města, pak nejmenší problém asi souvisí s vymezením pojmu hrad, zatímco pojmy město a vesnice leží na straně problematičtější. Je však třeba znovu podtrhnout předpoklad, že vymezujeme pouze tři uvedené typy. Přidáním dalších, např. tvrz, zámek, hrádek, se situace výrazně mění. Ostatně ani pojem hrad není zcela bez problému. Již ve středověku lze počítat s budováním opevněných lokalit, které neplnily správní funkci ani nesloužily k běžnému obývání a reprezentaci, ale vytvářely jakási šlechtická refugia – pevnosti. Ty se však při studiu formální struktury jeví jako hrady (Gabriel–Panáček 1998, 100).

Zbylé dva pojmy, vesnice a město, představují sídliště, jejichž funkci od sebe odděluje řada entit a kvalit. Pro města, a tím negativně i pro vesnice, je naposledy předložil J. Kejř (1998). Při řešení tohoto jen zdánlivě jednoduchého problému podtrhl jeho důležitost především při určování nekrálovských, hlavně menších a malých měst, která leží mezi jednoznačnými městy a vesnicemi. Výzkumy ukazují, že se nestačí opřít o právní uspořádání sídlišť, projevující se povětšinou také užitím termínů, které s městy spojujeme, neboť doklady o přidělení městských práv v písemných pramenech buď zcela chybí, nebo je dokládají až prameny mladší. Vedle městského statutu s řadou atributů však naštěstí naznačují přerod v město i jiné znaky, ač většinou pouze vnější. Město, J. Kejř (1998, 32) doporučuje užívat označení institucionální město, dokládají podle autora hradby, kláštery žebravých řádů, těsná městská zástavba, jeho centrální pozice v sídelní krajině, svérázná městská kultura, odlišnosti v církevní organizaci oproti běžnému uspořádání, hospodářský charakter i majetkové poměry obyvatel. Žádný z těchto znaků však město nedokládá jednoznačně, stejně jako jejich absence jednoznačně nevyklučuje jeho dotvoření.

Sídla a sídliště však nemají pouze funkci, ale i význam, který odkrývá jejich vzájemné vztahy uvnitř určitého prostoru, tvořícího uzavřený majetek, označovaný jako zboží, dominium, panství či statek. Jeho základní složku tvoří minimálně část vesnice, převážně však několik vesnic. Dalším důležitým bodem této sídlištní struktury je sídlo vlastníka, které však jeho existenci nepodmiňuje, neboť známe i takové majetky, které sídlo vlastníka

nemají a ten sídlí jinde. Podmínkou není ani vybavení zboží městem, ba naopak, mnohá domínia městy vybavena nebyla, nebo k povýšení některé vesnice na město došlo až dlouho po vymezení majetku.

Základní sídelní jednotkou feudálního systému ve středověku a raném novověku je nepochybně vesnice. Tento typ sídliště slouží nejen k bydlení většiny obyvatel, ale rovněž jako zemědělské výrobní středisko a centrum kulturní, tedy člověkem užívané, a z počátku především zemědělsky užívané, okolní krajiny. Stejně jako zemědělci měli zásadní význam pro společnost, kterou živil, představovala vesnice nejdůležitější bod sídelní struktury.

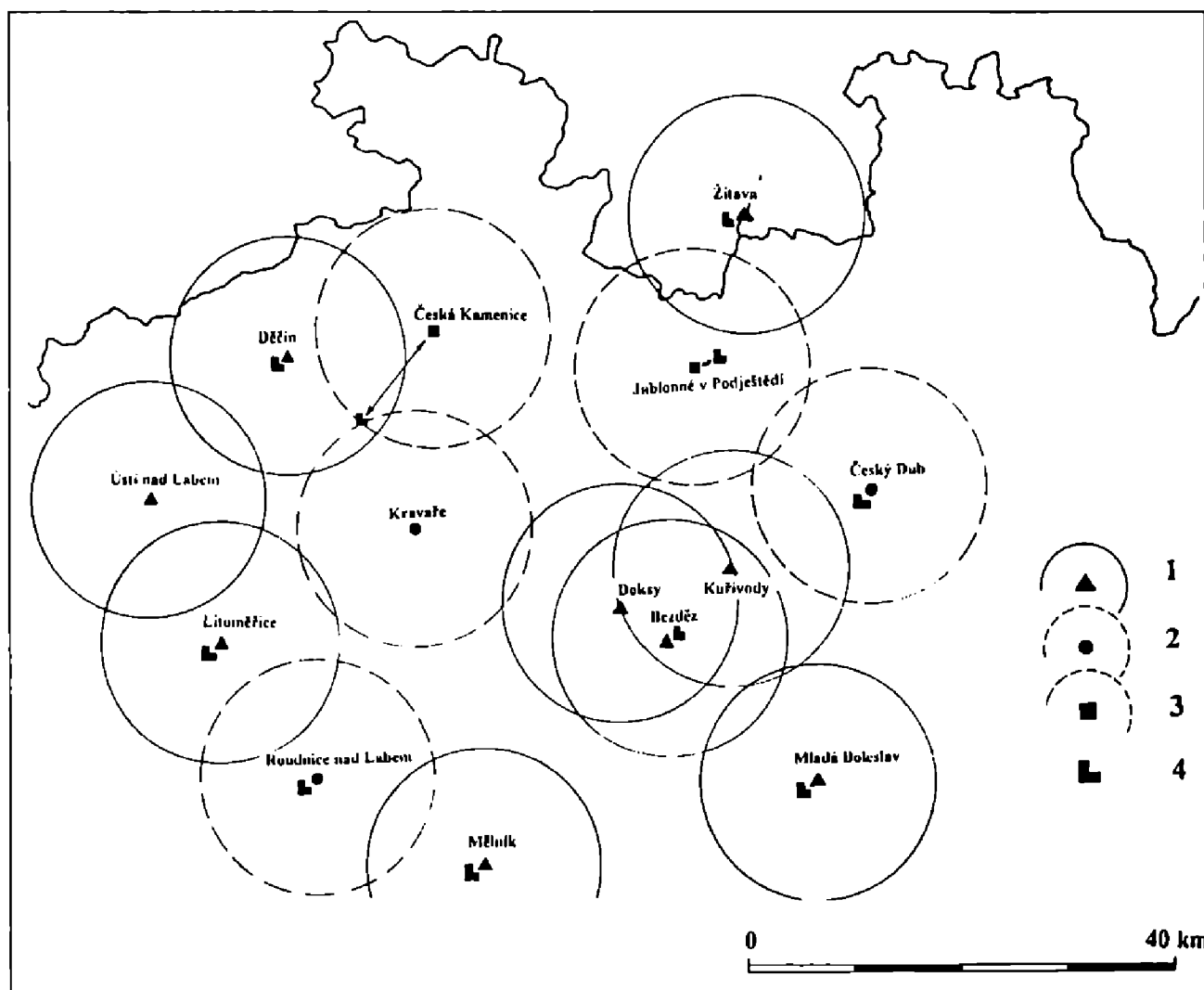
Dalším bodem sídelní struktury pak mohlo být sídlo majitele. Na počátcích feudálního systému jím byl pouze hrad. Plnil nejen funkci sídla vlastníka zboží, ale i jeho správy, ochrany, uplatnění práva, reprezentace majitele a řadu funkcí dalších. Pomineme-li starší hrady – hradiště – neměla tato sídla pro sídelní strukturu větší ekonomický význam. Jako centra určitého zboží, pro které plnila uvedené funkce, sloužila především majiteli a v některých případech i obyvatelům domínií. V závěru středověku a v raném novověku zde dokonce vznikala i některá výrobní střediska. Význam tedy měla především pro majitele, v některých případech však i pro obyvatele vesnic. Vlastníkem zboží se však mohly stát i jiní majitelé, sídlící v jiných typech sídel. Vedle krále a ostatní světské šlechty to byla církevní šlechta a měšťané.

Nejmladším typem středověkého sídlení se stalo město. Rozvojem řemesla a obchodu nabylo významu jak pro majitele zboží, kterému odtud plynuly příjmy, tak i pro zemědělce, kteří zde mohli nabídnout k prodeji vlastní výrobky a nakoupit potřebné zboží, vyráběné mimo vesnici a často i mimo majetek, ve kterém žili. Vesnice, či spíše její obyvatelé, pak měli pro město význam jednak jako jeho zásobitelé potravinami, jednak tvořili odbytiště městské řemeslné produkce, stejně jako hrad, který se do celé ekonomické struktury domínia zapojoval spíše pasivně.

S ohledem na to, že města nejsou nutnou součástí jednotlivých zboží, můžeme při hledání vazeb mezi městem a ostatní sídelní strukturou omezit náš zájem pouze o ta zboží, kde města evidujeme. Ve výše vymezeném severočeském regionu se ojedinele setkáváme s městy královského založení a rovněž ojedinelá jsou i města, vznikající z popudu církevní instituce. Naopak běžnými zakladateli se stala světská šlechta.

Ve sledovaném území vzniká z aktivity krále pouze šest měst¹ (obr. 1). V prostoru četných osad okolo přemyslovského hradu nechal panovník vysadit již v prvních desetiletích 13. století Litoměřice (Kotyza–Smetana–Tomas a kol., 1997). Později, zjevně v méně husté sídlištní aglomeraci pod přemyslovským hradem Děčínem, vzniklo stejnojmenné město (Smetana 1979). Obě královská města ovšem leží přímo na labském břehu, tedy tam kde zjišťujeme již starší osídlení. Mezi královská města na labském pravobřeží náleží také Štětí, zbudované někdy ve 14. století (Smetana 1995), na rozdíl od obou předchozích bez vztahu ke starší hradské struktuře Přemyslovců. V nově kolonizované krajině založil v druhé polovině 13. století panovník města Bezděz, Doksy a Kuřivody, představující však pouze nezdařené pokusy panovníka upevnit a zhodnotit dosud šlechtou neuchvácený královský hvozď vysazením nových měst (Žemlička 1979).

Podíl na městské lokaci měly také církevní organizace (obr. 1). Jedná se především o Kravaře (Smetana 1990), založené doksanským klášteřem, a o Blíževedly, označované v písemných pramenech jako trhová ves, předchůdce městského založení, které však vlastník, pražské arcibiskupství, nikdy nerealizoval. Ve 14. století dokládají písemné prameny existenci Nova civitas (Jezvé), lokovaného hradištským klášteřem. Tento nepřilíš rozsáhlý výčet asi odráží skutečnost, že kraj ve středověku, až na několik výjimek, příliš nepřál ani zřizování klášteřů. Pomineme-li královské Litoměřice, je třeba uvést pouze klášteř dominikánů v Jablonném v Podještědí a johanitskou komendu v Českém Dubu. Při okraji území, avšak již mimo něj, leží cisterciácký, původně možná benediktínský, klášteř Hradiště nad Jizerou u Mnichova Hradiště, augustiniánský klášteř v Bělé pod Bezdězem a na levém břehu Labe klášteř v Roudnici nad Labem (Vlček–Sommer–Foltýn 1997).

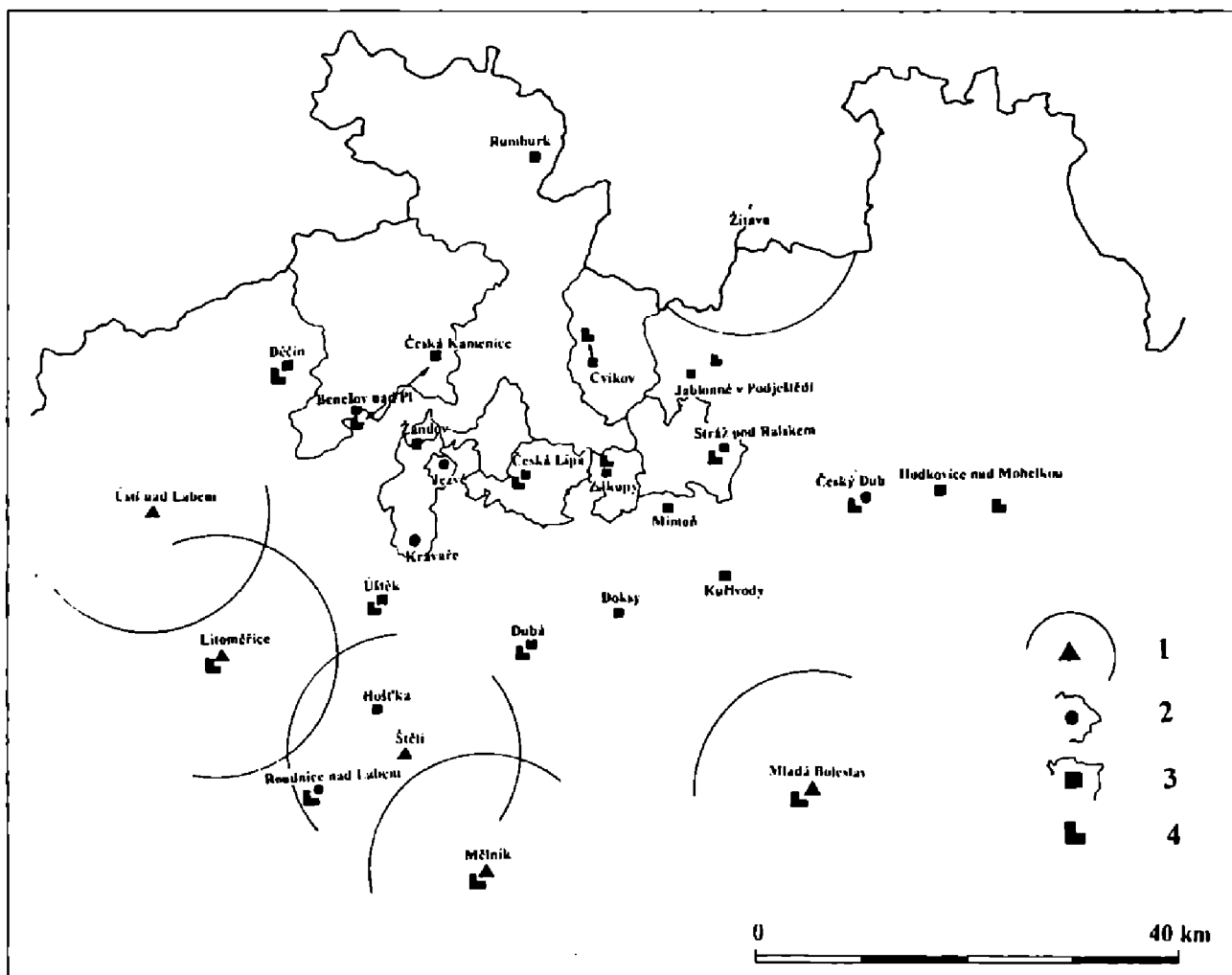

Obr. 1. Města a jejich ideální okruhy mílového práva ve 13. století na území severních Čech. 1 – královská města a jejich mílové okruhy, 2 – poddanská města založená církevní institucí a jejich mílové okruhy, 3 – poddanská města založená šlechtou a jejich mílové okruhy, 4 – sídla majitelů dominií. Kresba: L. Kraciková.

Zakládání měst v severních Čechách se tak nabízelo především šlechtě, která této možnosti také využila a dala vzniknout od 13. do 15. století dvaceti jednomu poddanskému městu (Smetana 1995). Do 13. století přičítá literatura šlechtě založení měst České Kamenice, Českého Dubu a Jablonného v Podještědí (kolektiv 1998a) (obr. 1). V následujícím století předpokládáme, že přibyla poddanská města Benešov nad Ploučnicí, Cvikov, Česká Lípa (Gabriel–Panáček 1990), Dubá, Hoštka, Hodkovice nad Mohelkou, Mimoň, Rumburk (Smetana 1994), Stráž pod Ralskem, Ústěk (Smetana 1988), Zákupy a Žandov (kolektiv 1998b) (obr. 2), zatímco teprve do 15. století řadíme šlechtou založená města Holany, Chřibskou, Jestřebí, Osečnou, Šluknov, Verneřovice.

Zjednodušený model středověké sídelní struktury se tedy vytváří na majetku nějakého sídla, v naší oblasti velmi často na zboží šlechtického hradu. Hrad se tu tak stává neekonomickým centrem sídelní struktury (obr. 2). Z něho také majitel řídí další vývoj sídelní struktury na svém majetku. Základním prvkem sídelní struktury je vesnice, která hradu vytváří ekonomické zázemí. Hrad a vesnice či spíše několik vesnic tvoří základ sídelní struktury severočeského středověkého zboží. V některých případech a těch v průběhu doby přibývá, doplňuje tuto základní sídelní strukturu také město. Jeho založení vyvolává zvyšující se potřeba řemeslných výrobků, které vesnice nedovedou vyrobit, a následně i směna tohoto zboží za zboží zemědělské.

Za formální projev zakládání měst v severních Čechách považuje většina badatelů zvýšení koncentrace vesnic v okolí budoucího městiště. Jednoznačně to platí u obou měst, navazujících na stejnojmenná přemyslovská hradiště Litoměřice (Zápotocký 1965; Koty-

Obr. 2. Městská síť 14. století v severních Čechách. 1 – královská města a jejich milové okruhy, 2 – poddanská města založená církevní institucí a jejich známé hranice dominií, 3 – poddanská města založená šlechtou a jejich známé hranice dominií, 4 – sídla majitelů dominií. Kresba: L. Kracíková.

za–Smetana–Tomas a kol., 1997) a Děčín (Zápotocký 1977). V obou těchto případech, a platí to nepochybně i o městech, která vznikala u jiných hradišť, zahustila sídelní síť potřeba řemeslné výroby a prodej zboží, obojí vyvolané vrstvou bohatého hradního obyvatelstva. Zdá se, že tuto podmínku vzniku měst zjišťujeme i při jiných městských založeních. Doksanským klášterem lokované Kravaře vznikají po vykoupení několika vesnic v okolí, z nichž alespoň jedna měla zvláštní postavení dané řemeslnou výrobou (Gabriel–Smetana 1982; Smetana 1990, 49–52). Rovněž Česká Lípa vzniká mezi staršími vesnicemi, koncentrujícími se u komunikace mezi dvěma cestami ze středních Čech k severu (Gabriel–Panáček 1990). Avšak, zatímco důvody k zahuštění sídelní struktury u přemyslovských hradišť známe, nedovedeme je mimo ně zatím uspokojivě vysvětlit. V okolí České Lípy mohl koncentraci osídlení podmínit vznik hradu Lipá v šedesátých letech 13. století, na Kravařsku však podobný důvod nenacházíme a platí to i o řadě jiných lokalit.

Setkáváme se také s případy zakládání měst v méně osídlené krajině. Takový příklad ukazuje královské založení měst Bezdězu, Kuřívod či Doks. Důsledky tohoto počínu se však projeví již ve středověku stagnací měst nebo jejich zánikem. Typickou ukázkou přináší město Bezděz, přeložené později šlechtou na jiné místo, nejprve pod názvem Nový Bezděz, postupně nahrazeným jménem starší vesnice Bělé, dnes doplněné přídomkem „pod Bezdězem“. Zřízení města se na novém místě ujalo díky narůstajícímu vesnickému osídlení a jeho vzrůstající potřebě obchodu a řemesla. Na sklonku 14. a v počátku 15. století, tedy ještě před husitskými válkami, povyšuje šlechta na města řadu vesnic, ležících na okraji působnosti starších měst. Zdá se, že ta již v této době nestačila pokrýt potřeby vesnic a ty si vynutily zakládání měst nových (Gabriel–Panáček 1990, 28–27).

Vývoj městské struktury v rámci jednoho zboží si tedy většinou vyžádala potřeba vesnic. Ta současně dávala majiteli zboží určitou záruku, že zřízení města bude produktivní jak výrobou, tak i obchodem. V případě, že majitel zboží nerespektoval potřeby sídelní struktury, přinášelo to problémy, které bylo třeba časem stejně řešit. Ukázkou jednoho druhu problémů je nepotřebné založení města Bezdězu, které následný vlastník majetku řešil přeložením na vhodnější místo. Opačné problémy můžeme pouze modelovat. Jedná se o případy, kdy se majitel z nejrůznějších důvodů nepostaral o založení města ačkoliv to vyžadovala sídelní struktura. Důsledkem pak asi bylo hledání potřeb vesnice v nejbližších městech na jiných zbožích. To snižovalo ekonomickou prosperitu domínia a únik zisků nepochybně vedl ke snaze majitelů takové situace co nejrychleji odstranit.

Při pokusech o modelování vývoje městské sítě na jednotlivých zbožích od 13. do konce 15. století narážíme na několik problémů. Především zůstává otázkou, podle jakých kritérií vydělit pro tuto dobu ekonomické zázemí města. V práci Dějiny města Litoměřic (Kotýza–Smetana–Tomas a kol. 1997, 143) se autoři pokusili o vymezení městského regionu pro královské město ve středověku a raném novověku. Vedle vesnic náležejících městu, závislé oblasti a oblasti dovážející do Litoměřic obilí vyznačuje mapa i okruh mílového práva a pruh území, kde vznikala další města. Přijmeme-li tato dvě kritéria, pak musíme uvést vzdálenost středověké míle a rozsah jednotlivých majetků.

Všichni autoři, kteří vynášeli do map mílový okruh kolem měst (Tomas 1979; Gabriel–Panáček 1990), opisovali kružnici o poloměru 11 km. Jedná se o zjednodušení staré české míle, udávané jako 11 224,77 m. Ve skutečnosti se ovšem ve středověku asi jednalo o rozměr, pohybující se přibližně kolem 11 km a teprve později upřesňovaný. Rovněž vyměření v terénu asi neodpovídalo přesné vzdálenosti. To jsou důvody, proč lze přijmout uvedené zjednodušení.

Vymezení rozsahu jednotlivých majetků, do kterých byla města vysazována, navíc v různých časových horizontech, představuje poměrně složitý problém. Určení jejich hranic je samo často pouze modelem. V rámci jednotlivých zboží předpokládáme uplatnění mílového práva, jeho respektování po určitou dobu a následné narušení zřízením nových měst. Vycházíme ovšem z předpokladu, že mílové právo omezuje městskou strukturu výhradně na území zboží, kde město leží. Na sousedních majetcích mají platnost mílová práva, daná jejich městům. Výjimku, jak se ukazuje (Kejř 1998, 184), nepředstavuje ani mílové právo královských měst, ačkoliv panovník, využívaje regálu na udělení městského statutu (Kejř 1998, 44), mohl chránit svá města před městy poddanskými.

Již míle kolem královských měst nepředstavuje ideální rozvržení městské sítě (obr. 1). Mezi Ústím nad Labem, ležícím sice na labském levobřeží, okruhem míle ovšem zasahujícím výrazně na pravobřeží, a Litoměřicemi se míle obou měst přetínají asi jednou čtvrtinou. Menší průnik tvoří okruh kolem Ústí nad Labem a jen o málo asi mladšího města Děčína. Naopak, kružnice Litoměřic na jedné straně a věnného města Mělníka na straně druhé od sebe leží 10 km, které teprve za Přemysla Otakara II. (Smetana 1995, 24) mohlo vyplnit mílové právo biskupské Roudnice, jehož okruh však poloměru 11 km dosahovat nemohl. Stejně rozvržení má k Mělníku i Mladá Boleslav. Zcela bez kontaktu s jiným okruhem mílového práva nějakého královského města zůstává Žitava, založená v polovině šedesátých let 13. století Přemyslem Otakarem II. (Sovadina 1997, 12). Ve 13. století vznikají rovněž tři královská města Bezděz, Doksy a Kuřívody. Jejich vzdálenost, minimálně 6 km, maximálně 11 km, naprosto vylučuje plnohodnotné uplatnění mílového práva mezi nimi. Je tedy zřejmé, že panovník ani při rozhodování o struktuře svých měst plně nerespektoval mílové právo a vysazoval města bez ohledu na jeho hranice. Na druhé straně ovšem musíme upozornit na skutečnost, že nezohledňujeme terenní situaci a s ní související sídelní strukturu.

Nebral-li panovník při vysazování měst ohled na mílové právo mezi samotnými královskými městy, platí to tím méně při respektování mílového okruhu starších měst poddanských (obr. 1). Typickou ukázkou je Jablonné v Podještědí, založené Havlem z Lemberka kolem poloviny 13. století. Do jeho mílového okruhu se od severu zakusuje později okruh

Žitavy a od jihu okruh Kuřivod. Stejná situace se mohla dotknout i Českého Dubu, byl-li ovšem skutečně založen již před vysazením královských Kuřivod. Stejně však panovník povoloval i zakládání poddanských měst v blízkosti mílových okruhů měst královských. Platí to jak o biskupské Roudnici, tak i o České Kamenici, pokud je ovšem bezejmenným městem, připomínaným ke hradu Šarfenštejnu v roce 1283. Není-li tomu tak, pak se jedná o nejstarší uvedení Benešova nad Ploučnicí jako města, které ovšem leží přímo v mílovém okruhu Děčína. Jediné poddanské město, které ve 13. století víceméně respektuje mílová práva královských měst a současně je mu zachován jeho mílový okruh jsou doksanským klášteřem lokované Kravaře. Představují však spíše výjimku, než běžný rozvrh městské struktury (Smetana 1995, 27). Ostatně, následující století naznačený rozpor ve struktuře jasně ukázalo.

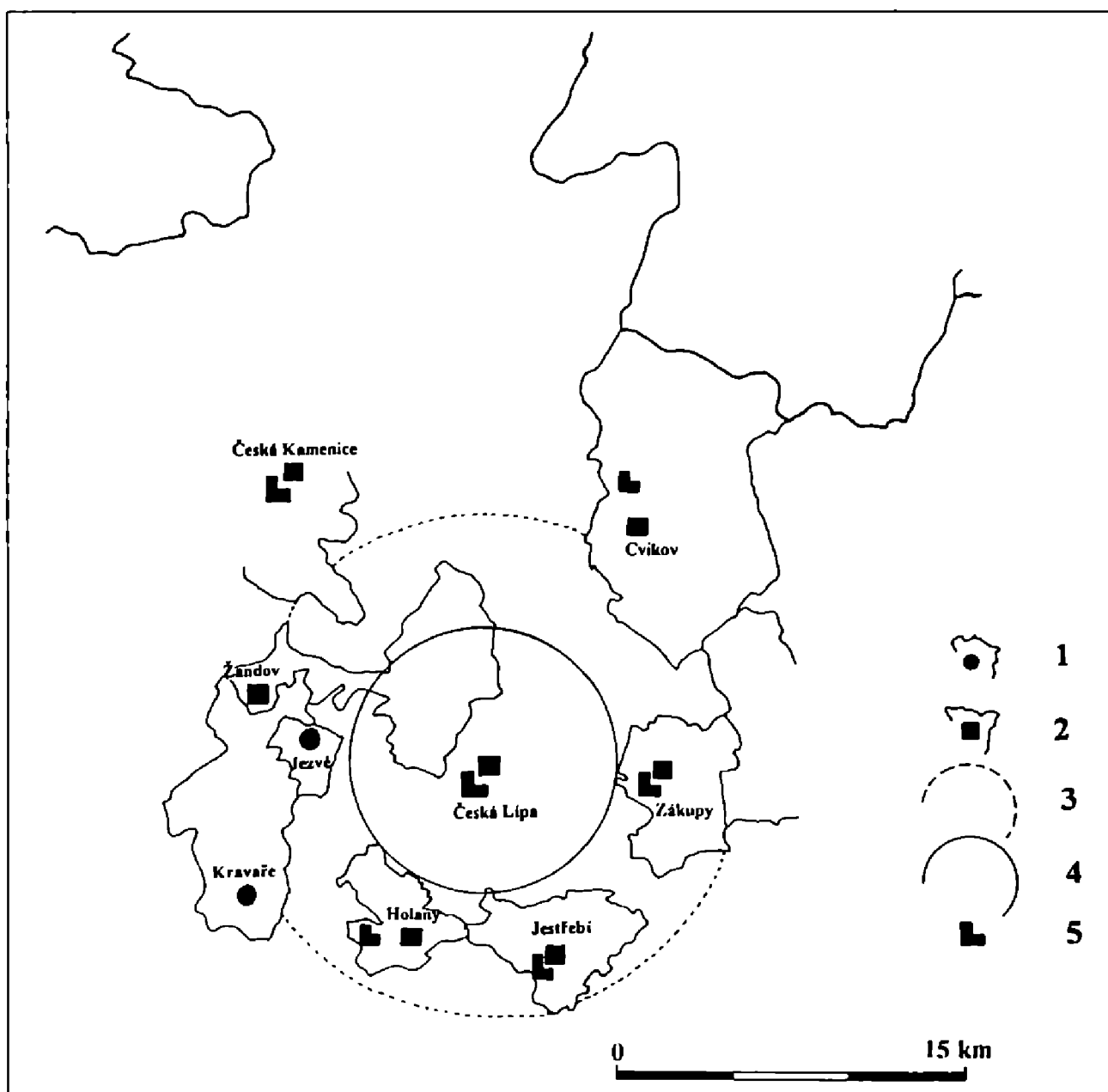
Jedním z dlouhé řady městských založení, která ve 14. století přesahovala svým mílovým okruhem do okruhů mílového práva jiných měst, se stala lokace České Lípy. Poddanské město se utvářelo na okraji mílového okruhu Kravař, nedaleko okruhů České Kamenice, Jablonného v Podještědí, Kuřivod a Doks. Mílové právo jednoho z největších poddanských měst v Čechách se tedy mohlo uplatnit jen ve velmi omezené míře. Otázkou zůstává, zda pouze na majetku hradu Lipý, jehož městem se stalo, nebo ve větším prostoru mezi jednotlivými majetky uvedených měst (obr. 2). Zatímco majetek hradu Lipý uvádějí prameny až pro mladší období, známe rozsah držby doksanského klášteře v okolí Kravař již ze 13. století. Jeho rozsah činí asi pouhých 10 % mílového okruhu Kravař. Přibližně stejnou rozlohu mělo i zboží hradu Lipý ve vztahu k mílovému okruhu České Lípy nebo zboží Vartenberka k mílovému okruhu Stráže pod Ralskem. Pro období 14. století však známe i větší majetky. Milštejnské zboží například zaujímá asi 20 % plochy z mílového okruhu jeho města Cvikova a zboží hradu Šarfenštejna zabíralo podle rekonstrukce J. V. Šimáka (1938, 691–694) asi 80 % mílového okruhu České Kamenice. V tomto případě však již ve 14. století vzniká na zboží ještě druhé město Benešov nad Ploučnicí. Zdá se tedy, že již ve 14. století potřeba vesnic vzrostla natolik, že ji města ve vzdálenosti 11 km neuspokojovala. Platí to ovšem nejen o městech poddanských, ale i o městech královských. Právě ve 14. století vznikají za mílovým okruhem Litoměřic na pravobřeží Labe dvě poddanská města Hoštka a Úštěk. Vliv ekonomicky silných Litoměřic v tomto případě sice vyloučil vznik poddanského města přímo ve svém okruhu, nově založenému královskému Štětí se to již nepodařilo a Hoštka se od něho usadila ve vzdálenosti pouhých 5 km.

Po celé 14. století existuje velké množství majetků bez měst. Z počátku století lze uvést zboží hradů Schönbuch a Tolštejn, později přibývají například zboží Fredevaldu, Chudého Hrádku, Jestřebí, Berštejna a řada dalších. Existují však i města bez hradů. Vedle královského Štětí jsou to poddanská Mimoň, Doksy či Rumburk a ve druhé polovině 14. století přibývají některá další města, jejichž hrad zanikl, například Dubá. Tato města se stávají samostatným majetkem jehož vlastník sídlí na jiné své držbě. Následující století je stejně jako narůstání dalších měst rozhojnilo.

Povšimněme si ideálního mílového práva České Lípy a jeho vývoje v 15. století (obr. 3). V minulosti těsně za jeho okrajem již vzniklo město Cvikov a necelých 8 km od České Lípy k východu Zákupy. Na severozápadozápadní straně kružnice mílového práva České Lípy vzniklo na zboží bývalého hradu Klinštejna město Žandov a blíže k České Lípě město mnichovohradištských cisterciáků, Nova Civitas, spojované s dnešními Jezvě. Nově v 15. století přibylo ve stejné vzdálenosti od České Lípy směrem k jihojihovýchodu Jestřebí v majetku stejnojmenného hradu a k jihojihozádu Holany ve zboží hradu Milčany. Severozápadní strana byla zájmovou oblastí České Kamenice, která se s mílovým okruhem České Lípy střetávala v nepříliš hustě osídlené krajině, pokračující i na sever a osídlené pravděpodobně především skláři. Na západní a jihozápadní straně se uplatňoval vliv města Kravař. I přes poměrně značný ekonomický význam a právní postavení České Lípy, které si ve svém víceméně jinými městy již obsazeném okolí dokázala po svém založení prosadit, docházelo v její zájmové oblasti k povyšování některých vesnic na města. Svědčí to o tom, že město

již narůstající poptávku vesnic po řemeslné výrobě a obchodu nedokázalo naplnit. Zdá se tedy, že zmenšení zájmového okruhu města, v případě České Lípy asi o polovinu, nenařušilo jeho ekonomiku. Další vývoj mohl směřovat ke zvyšování specializace některého řemesla a rozšiřování spotřeby v této výrobní oblasti. Této otázce však bude třeba ještě věnovat pozornost.

Rovněž vymezení vztahu mezi starším osídlením a novým městem zatím nedovedeme jednoznačně modelovat. Nevíme, zda a případně jak často zasáhla lokace nového města starší vesnici, nebo vesnice. Zdá se, že bourání a následná zástavba staršího sídliště při lokaci města bylo spíše ojedinělé, pokud k němu ovšem vůbec docházelo. Zde se dotýkáme vypovídací hodnoty hmotných pramenů a možností metod, které při jejich studiu užíváme. Ve většině případů od sebe nedovedeme odlišit ani zástavbu vesnice a první stavební fáze města, tím méně případné předměstské podoby osídlení, které sice již nesou formální znaky města, městu „de jure“ však ještě nenáleží. Problém představují i nepřesnosti v dataci. Jen stěží nám datovací prostředky dovolují jednoznačně vymežit časový odstup mezi zánikem starší zástavby a vznikem zástavby mladší. Větší časový odstup by pak nepochybně nabízel i jiná vysvětlení pro zánik starších objektů, než plánování výstavby nového města. Tyto

Obr. 3. Milový okruh České Lípy a jeho zmenšení v 15. století. 1 – církevní města v hranicích dominia, 2 – šlechtická města v hranicích dominia, 3 – milový okruh České Lípy, 4 – zmenšení milového okruhu České Lípy, 5 – sídla majitelů dominií. Kresba: L. Kracíková.

otázky stojí především před interpretací odkrytých archeologických situací. Na složitost vývoje předměstských a městských sídlišť ukazují nejlépe archeologické výzkumy v Lito-měřicích (Smetana–Gabriel 1984), odkrývající aktivity, které časově a prostorově nejsou zcela v souladu s modelem vývoje města (Kotyza–Smetana–Tomas a kol. 1997). Spíše otázky než odpovědi předkládají také výsledky archeologických výzkumů v České Lípě (Gabriel–Panáček 1990).

Většina současných půdorysů měst naznačuje, že jejich lokace respektovala starší vesnice a to buď částečně, nebo zcela. Zjišťujeme to u Bezdězu (Gabriel–Ebel 1996, 20–21), kde starší vesnické osídlení pravděpodobně lemovalo komunikaci od románského kostela Sv. Jiljí k severovýchodu, zatímco město vyměřili lokátoři západně odtud. Podobně nejspíše vznikly také Blíževedly. Starší ves asi ležela blíže k hradu Hříděliku, podél dnes neexistující komunikace, směřující údolím k Úštěku. Ta byla přeložena při lokaci trhové osady za východní pozemky usedlostí a využita jako jedna z hran k západu protáhlého trojúhelného náměstí. Zbylé dvě hrany se sbíhaly ke kostelu sv. Václava a jako jedna cesta pokračovaly dále k východu, snad k Bezdězu a na Mladoboleslavsko. Rovněž Žandov asi využil starší vesnici podél severo-jihní komunikace. Městská lokace nejspíše využila komunikaci jako západní, kratší hranu obdélného náměstí. Podobnou situaci by ukázaly teprve v 16. století na město povýšené Stvolínky. Všechny případy naznačují částečné přerůstání nové lokace s pravidelněji vyměřeným urbanizmem kolem náměstí do starší vesnice s méně pravidelným rozvrhem. V případě Bezdězu se navíc zdá, že nově vysazené město využívalo starší vesnický kostel. Stejnou situaci naznačuje asi mladší lokace města Děčína na severní straně hradní skály. Jeho pravidelná dispozice s obdélným náměstím postrádá jednu z nejdůležitějších staveb středověkých měst – kostel. Farní kostel sv. Václava totiž ležel na vnější straně opevnění. Z toho J. Smetana (1985) dovedl, že kostel původně náležel starší vsi, kterou nové město asi částečně překrylo a částečně přijalo jako předměstí.

Na „zeleném drnu“ asi vzniklo město Kravaře. J. Smetana (1990) sice předpokládá přeměnu vesnického rozvržení Kravař v urbanismus města, avšak s ohledem na model okolní sídelní struktury před touto proměnou lze o této hypotéze pochybovat. Zdá se totiž málo pravděpodobné, že v bezprostřední blízkosti vesnice Vísky, původně Radoušova, ležící na levobřeží Bobřího potoka, existovala na protilehlém břehu další vesnice Kravaře. Se značnou mírou opatrnosti lze proto předpokládat, že vedle Vísky s kostelem sv. Klimenta a dvorem Radoušovem došlo na nezabydlené ploše k vyměření městského půdorysu. Je ovšem třeba přiznat, že vývoj této sídelní struktury mohl probíhat i jinak. Právě Kravaře, o jejichž nejstarším vývoji hovoří množství písemných pramenů, ukazují, jak jsou rekonstrukce vývoje, opírající se pouze o písemné prameny a stávající terenní situaci, ošidné.

Studium severočeských měst představuje jedno z rozpracovaných témat regionální historie. Ačkoliv se zdejší historici řady pohledů na tuto tematiku již dotkly, zůstává z nich množství nedokončených, další témata se nabízejí k řešení a mnohá nebyla dosud ani definována.

Poznámka

1 Není-li uvedena jiná literatura, jsou základní data o počátcích měst čerpána od K. Kuči (1996–1998) nebo od J. Smetany (1995).

Literatura

- GABRIEL, F.–EBEL, M., 1996: Bezděz – Kostel Sv. Jiljí, strojopis SHP v PÚ Ústí n. L.
GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 1990: Vznik a počátky České Lípy, Bezděz 1, 11–38.
GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 1998.
GABRIEL, F.–SMETANA, J., 1982: K problému existence řemesel na vesnicích ve 13. století, *Archaeologia historica* 7, 509–516.
KEJŘ, J., 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích, Praha.
KOLEKTIV 1998a: Jablonné v Podještědí, Česká Lípa.

- KOLEKTIV 1998b: Město Žandov a blízké okolí, Žandov.
 KOTYZA, O.–SMETANA, J.–TOMAS, J. a kol., 1997: Dějiny města Litoměřic, Litoměřice.
 KUČA, K., 1996–1998: Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku 1–3, Praha.
 SMETANA, J., 1979: K topografii arcálů severočeských měst ve 13. a 14. století, ČsČH 27, 573–599.
 SMETANA, J., 1985: K počátkům města Děčína, Z minulosti Děčína a Českolipska IV, 241–277.
 SMETANA, J., 1988: Počátky Úštěku, Litoměřicko 24, 91–109.
 SMETANA, J., 1990: Počátky města Kravaře v severních Čechách, Folia historica Bohemica 13, 43–85.
 SMETANA, J., 1994: Rumburk v době předhusitské, Děčínské vlastivědné zprávy 7/1, 13–19.
 SMETANA, J., 1995: Proměny struktury městské sítě na severu Čech do 15. století, AH 20, 23–334.
 SMETANA, J.–GABRIEL, F., 1984: Poznámky k problematice počátků města Litoměřic, Urbes medii aevi, 65–85.
 SOVADINA, M., 1997: Ronovci a Žitava ve 13. a v 1. čtvrtině 14. století, Bezděz 6, 7–18.
 ŠIMÁK, J. V., 1938: Středověká kolonizace v zemích Českých, Praha.
 TOMAS, J., 1979: Města v severozápadních Čechách ve 13. století, Hospodářské dějiny 4, 69–132.
 VLČEK, P.–SOMMER, P.–FOLTÝN, D.: Encyklopedie českých klášterů, Praha 1997.
 ZÁPOTOCKÝ, M., 1965: Slovanské osídlení na Litoměřicku, Památky archeologické 56, 205–385.
 ZÁPOTOCKÝ, M., 1977: Slovanské osídlení na Děčínsku, Archeologické rozhledy 29, 521–553.
 ŽEMLIČKA, J., 1979: Nezdařená městská založení v Čechách ve 13. století, Hospodářské dějiny 4, 43–68.

Zusammenfassung

Dorf, Burg und Stadt in Nordböhmen

Der Beitrag befaßt sich mit der Beziehung zwischen Sätzen und Siedlungen am rechten Elbe-Ufer auf dem Gebiet des ehemaligen Nordböhmisches Kreises bis zum Ještěd-Kamm im 13. bis 15. Jh. Die meisten Sätze, die unsere Problematik betreffen, stellen die Burgen dar. Was die Siedlungen betrifft, arbeiten wir mit Dörfern und Städten. Die ökonomisch wichtigen Dörfer verwalteten zumeist im Gegenteil die ökonomisch nicht bedeutsamen Burgen. Später, seit dem 13. Jh., entstanden die Städte, die gemeinsam mit Dörfern anfangen, die ökonomische Struktur der einzelnen Besitze auszubilden. Sie stellten jedoch nicht die Bedingung ihrer Existenz dar. Aus der Initiative des Königs entstanden in Nordböhmen nur sechs Städte, die Kirche gründete sogar nur drei. Den Anregung zur Errichtung der meisten Städte Nordböhmens ging vom Adel aus.

Beim Formen der mittelalterlichen Siedlungsstruktur legen wir in unserem Bereich sehr oft eine Adelsburg, in weniger Fällen einen Besitz des Herrschers oder einer Kircheninstitution zugrunde. Das Grundelement der Siedlungsstruktur ist das Dorf, das für das Zentrum – also zumeist für die Burg – das ökonomische Hinterland darstellte. Das Dorf und der Sitz des Besitzers bildeten eine geschlossene Siedlungseinheit. In einigen Fällen ergänzte diese Einheit noch die Stadt. Die Gründung der Stadt wurde vom wachsenden Bedarf an Handwerkserzeugnissen hervorgerufen, die in den Dörfern nicht erzeugt werden konnten, und folgend auch der Tausch dieser Waren gegen die landwirtschaftliche Produkte. Deshalb entstanden die Städte an Stellen, an den sich die Dörfernetzstruktur konzentrierte. In meisten Fällen wissen wir jedoch nicht, warum es zu dieser Konzentration kam. Es entstanden auch die Städte ohne dieses landwirtschaftlichen Hinterland (Bezděz, Doksy, Kuřivody. Sie jedoch stockten in ihrer Entfaltung. Am Anfang ihrer Entwicklung hatten die Städte das Hinterland im Umkreis von 1 Meile (ca. 11 km). Mit dem wachsenden Bedarf an Waren aus den Städten wuchs ihre Anzahl und verringerte sich logisch ihr Interessenbereich.

Eine wichtige Frage in der Beziehung Dorf-Burg-Stadt stellt ihr Zusammenleben im gemeinsamen Raum, die eventuelle Liquidation der Dörfer beim Aufbau der Stadt dar. Die meisten gegenwärtigen Städtegrundrisse andeuten, daß ihre Lokation die älteren Dörfer entweder teilweise oder völlig achtete. Bisher ist es nicht möglich, auch die scheinbar eindeutigen Fälle des Aufbaus „auf der grünen Wiese“ zu bestätigen. Über die meisten Städte und ihre Raumbeziehung zur vorherigen Besiedlung fehlen uns Auskünfte.

Abbildungen:

1. Städte und ihre ideale Meilenreumkreise im 13. Jh. auf dem Gebiet Nordböhmens. 1 – Königsstädte und ihre Meilenumkreise, 2 – die von Kircheninstitutionen begründeten Untertanenstädte und ihre Meilenumkreise, 3 – die von Adligen begründeten Untertanenstädte und ihre Meilenumkreise, 4 – Sitze der Dominienbesitzer. Zeichnung: L. Kraciková.
2. Städtetz im 14. Jh. in Nordböhmen. 1 – Königsstädte und ihre Meilenumkreise, 2 – die von Kircheninstitutionen begründeten Städte und ihre bekannte Dominiengrenzen, 3 – die vom Adel gegründeten Untertanenstädte und ihre bekannte Dominiengrenzen, 4 – Sitze der Dominienbesitzer. Zeichnung: L. Kraciková.
3. Meilenumkreis von Česká Lípa und seine Verringerung im 15. Jh. 1 – Kirchenstädte innerhalb der Dominiengrenzen, 2 – Adelsstädte innerhalb der Dominiengrenzen, 3 – Meilenumkreis von Česká Lípa, 4 – Verringerung des Meilenumkreises von Česká Lípa, 5 – Sitze der Dominienbesitzer. Zeichnung: L. Kraciková.

